

VED HELVEDETS PORT

I året 1104 begyndte vulkanen Hekla i Syd-island at spy ild og aske med stor kraft. På det tidspunkt havde der boet mennesker i landet lidt over 200 år, og de må efterhånden have været kendt med fænomenet, men dette udbrud overgik nok alt, hvad de tidligere havde set. Geologerne kan i dag fortælle os, at askemængderne var større end ved noget andet vulkanudbrud efter bosættelsen. Om nogle af de senere Hekla-udbrud ved vi, at de blev ledsaget af skrækelige jordskælv, og at bygder blev affolkede, så det er ikke uden grund, at Hekla figurerer i den europæiske middelalderlitteratur som en af helvedets porte. Bag den sad Judas sammen med andre fortabte sjæle, der hylede i kor over deres grumme skæbne. Ved 1100-årenes slutning skrev cisterciensermunken Herbert af Clairvaux om en vulkan på Island, uden tvivl Hekla: »I vor tid er det én gang set, at denne skærsild brød så voldsomt ud, at den ødelagde størstedelen af landet omkring. Den brændte ikke kun byer og alle bygninger, men også græs og træer ned til rødderne, og selve mulden med dens knogler«.

*

I Thjorsardalen, som løber kun ca 15 km fra Hekla, lå en af de bygder, man antog vulkanen havde udslettet engang i middelalderen. Spørgsmålet om den og dens ødegårde har optaget de lærde på Island siden 1500-årene, og mange teorier er blevet luftet. I 1937 var Nordens arkæologer samlet til møde i Danmark, og her – helt præcist ved Snæbum-jættestuen i Østjylland – besluttedes det at iværksætte en fællesnordisk undersøgelse af Thjorsardalens gårdtomter for at få besvaret spørgsmålene om bygdens skæbne. Udgravningen, som blev en realitet i sommeren 1939, gav meget interessante resultater. En af de seks ruiner, man undersøgte – gårdtomten på Stöng – udmærkede sig ved usædvanlig velbevaret-

Heklas udbrud 22. maj 1970 var intet mod det i 1104, men afsatte dog et askelag, som har forstyrret vegetationen i Thjorsardalen lige siden. – Fot: Hjálmar R. Bárðarson.

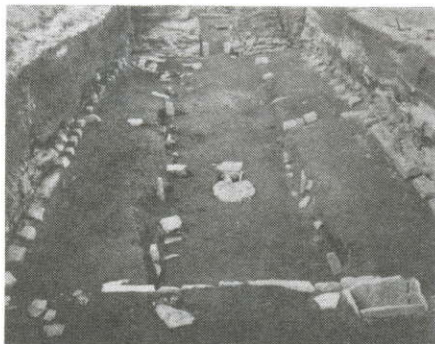
Hekla set fra Stöng. Når den som her er i sit fredelige hjørne, virker den ikke særlig helvedesagtig, men læg mærke til de sorte, ufrugtbare omgivelser, som vulkanen har ansvaret for.

hed. Væggene, som var af kampesten og græstørv, stod næsten intakte; det var, som blot taget og trækonstruktionen manglede. Genstandsfundene syntes at pege mod en datering til 1200-årene, men den islandske geolog, som undersøgte de aske- og pimpstenslag, vulkanudbruddene havde afsat, mente at kunne udpege et af dem, det der efter hans opfattelse havde forvoldt katastrofen, som stammende fra det store udbrud 1104. Den arkæologiske og geologiske datering stemte altså ikke overens.

Senere er der foretaget supplerende udgravninger på Stöng, og de har i nogen grad skabt klarhed over såvel bebyggelsens varighed som årsagerne til dens ophør. En ny dateringsform, kulstof 14-metoden, er kommet til siden 1939, den bekræftede genstandsmaterialets vidnesbyrd: der har boet folk på stedet til op mod midten af 1200-årene og altså længe efter det store udbrud 1104. Samtidig er tidspunktet for bebyggelsens grundlæggelse blevet rykket et anseligt stykke bagud; under den udgravede halbygning er konstateret rester af en ældre hal, og yderligere er der fundet en smedje og et bolighus fra 8-900-årene. Stedet her har med andre ord været blandt

de første, som blev taget i besiddelse, da Island blev koloniseret i sidste halvdel af 800-årene. Hvordan det nu end forholder sig med vulkanudbruddet 1104, så har det ikke slået beboerne ud, og det samme gælder to senere udbrud: 1159 og 1206. Hvis de har betydet afbræk i bebyggelsen, har det i hvert fald kun været for en tid. Herbert af Clairvaux eller hans hjemmelsmænd har måske overdrevet en smule. Den endelige fraflytning af dalen må ses som et resultat af de gentagne udbrud i forbindelse med erosion og forværret klima. Hekla har næppe alene haft skylden.

Et overraskende fund blev gjort på Stöng i 1992: tomten af en lille græstørvsbygget kirke, den ældste, der er opdaget på Island. Ingen forestillede sig, at der havde hørt en kirke til gården. Det var et stykke af en menneskelig underkæbe, der førte på sporet, men ikke ved første øjekast; det lå nemlig mellem dyrekogler og andet udsnild fra gården, kort sagt i yderst ukirkelige omgivelser. Vor første tanke var, at der havde fundet en forbrydelse sted, men efterhånden som affaldslaget blev gravet væk, dukkede der flere menneskeben op, og da omrids af grave og spor efter træki-

Vulkanske aske- og pimpstensaflejringer i Thjorsardalen. Det tykke hvide lag dateres til 1104. Den lyse stribe ved pilen er en del af det såkaldte landnams-askelag, nu tidsfæstet til 871. Det stammer ikke fra Hekla, men fra en anden islandsk vulkan.

◀ *Langhustomten, som blev fundet på Stöng ved udgravningen 1939.*

Kirken på Stöng, hvis grundplan billedet viser, har været bygget af træ og græstørv på stenfundamenter. Det lille kor var typisk for tiden. De knogletomme grave lå tættest op mod bygningens vestgavl.

ster viste sig, var sagen klar: vi befandt os på en kirkegård, som på et tidspunkt er blevet nedlagt. Kisternes indhold var meget fattigt, ikke blot manglede udstyr – det er almindeligt for kristne grave – men også knogler glimrede ved deres fravær, skønt bevaringsforholdene tilsyneladende var gode. En lille samling fodknogler og en knæskal fandtes i én grav, en enkelt tand i en anden og et par ryghvirvler i en tredje. Et sted lå en dyng knogler, som var skubbet til side, da en ny grav blev anlagt, men i denne nye grav fandtes ingen skeletrester, de må være fjernet. Forklaringen er muligvis at finde i følgende bestemmelser fra den

ældste islandske lovsamling, den der bærer det mærkelige navn Grágás. Den antages at være fra omkring 1120'erne.

»Hver kirke skal stå på samme sted, hvor den er blevet indviet, dersom det kan lade sig gøre for skred eller vandoversvømmelser eller underjordiske ilde eller voldsomme storme, eller fordi bygder efterhånden lægges øde fra fjelddale eller fra udkyster. Det er ret at flytte kirke, dersom disse begivenheder indtræffer. Det er ret at føre kirke, dersom biskoppen tillader det. Dersom en kirke rives ned eller beskadiges en måned før vinteren, så at den er ubrugelig, da skal lig og ben være ført bort derfra inden næ-

Tørvebygningstraditionen var sejlivet på Island. Billedet viser kirken på Skutustadír 1896, efter nedlæggelsen. Sådan kan den på Stöng udmærket have set ud 800 år tidligere.

Fra udgravningen af kirken. De hvide plamager til venstre for ruinen er grave fyldt med pimpsten fra Heklaudbruddet 1104.

ste vinternætter. Til en sådan kirke skal man føre lig og ben, som biskoppen tillader, at begravelser må finde sted ved. Når man vil føre ben, da skal jordejeren tilkalde ni nabobønder og deres huskarle, således som til skibsoptrækning, til at føre benene. De skulle medbringe spader og skovle. Han skal selv besørgе huder til at bæ-

Del af bennål, nu nærmest økseformet, men oprindeligt med thorshammerens skikkelse, altså et hedensk symbol. Den er fundet i fyllden til en af gravene ved kirken, men stammer snarest fra et nedenunder liggende gulvlag, dateret til 900-årene.

re benene i og slædedyr til at føre dem«.

»De bønder skal han tilkalde, som bor nærmest det sted, hvor ben skulle opgraves, og tilkalde dem syv nætter eller længere tid, førend de behøver at indfinde sig. De skulle indfinde sig ved midmorgen. Bonden skal tage derhen og hans huskarle, de som ikke hindres ved sygdom, alle undtagen fårehyrden. De skulle begynde gravningen i de yderste dele af kirkegården og søge således efter ben, som de ville have søgt efter penge, dersom man kunne vente at finde nogle på kirkegården«.

»Den præst er pligtig at tage hen at vie vand og synge over benene, som opfordres dertil. Til en sådan kirke skal man føre benene, som biskoppen tillader, at begravelser må finde sted ved. Det er ret at gøre der, hvilket man vil, en grav eller flere for benene«.

Det må være en sådan af loven foreskrevet benflytning, der har fundet sted på Stöng, alt taler for det, og alt tyder på, at den direkte foranledning var Heklaudbruddet 1104. Det tykke, hvide aske- og pimpstenslag, der efterhånden med stor sikkerhed kan knyttes til netop dette katastrofeår, må have ligget dækkende over pladsen, da opgravningen fandt sted, for noget af det er kommet ned i gravfylden, men senere er laget blevet gendannet ved fygning. Da de fordrevne efter nogen tid vendte tilbage, har de taget den forladte kirkebygning i brug som udhus, og hen over de nu tomme grave har lejet sig et affaldslag, hvori indgik menneskeknogler, som er blevet overset ved skeletflytningen.

Sådan må vi forestille os, at Grågåsens påbud er blevet efterlevet på Stöng, men hvad er den dybere mening? Svaret finder vi i den tidlige middelalders forestilling om den yderste dag, hvor Kristus skal komme for at dømme levende og døde. Om denne genkomst vidste man, at den ville ske med meget kort varsel, det gjaldt om at være parat, og det var man ikke, hvis man lå i en grav ved en forladt kirke. Dommedagsforestillingen var yderst vigtig for middelalderens mennesker. Døden opfattedes som overgang til en mellemfase, en venteposition inden dommen, hvordan den så end måtte falde ud. Påbudet i Grågåsen er i overensstemmelse med Biblens dommedagspro-

fetier. Det passer godt for et land med vulkanudbrud og jordskælv. Lignende forordninger kendes ikke fra anden nordisk lovgivning.

Hvor benene blev flyttet hen, ved vi ikke, men det må være til en kirke i betryggende afstand fra den store ødelægger. De er vel, som Grágás anviser, blevet anbragt i en eller flere fællesgrave. På Island er endnu ikke gjort fund, der kan tolkes som resultat af en sådan skeletflytning, men Grønland har leveret et enkelt; det dukkede op i 1960'erne på nordbolokaliteten Brattalid i forbindelse med en nyopdaget kirke-tomt, efter al sandsynlighed den bygning, der i sagaen omtales som Tjodhildes kirke, opkaldt efter Erik den Rødes hustru, der var blandt de første, som antog kristendommen i det nykoloniserede land (se Skalk 1961:4). Her fandtes mellem mange helt normale begravelser en stor grube med knogler af 13 personer og flere mindre nedgravninger med knoglebunker, som tilsyneladende er flyttet til kirkegården andetstedsfra. Nylig foretagne kulstof 14-dateringer henfører fællesgraven til 1100-årene, så man skal måske forestille sig, at en kirke ved én af gårdene er blevet nedlagt og skeletterne flyttet til det traditionsrige gudshus på Brattalid; Grønland blev jo koloniseret fra Island, så man har været kendt med skikkene dér. Andre muligheder kan dog komme på tale, man har således henvist til beretningen om Lig-Lodin, en mand, der havde fået til opgave om sommeren at berejse de nordlige, ubeboede kyster for dér at samle, hvad han fandt af lig (folk som var omkommet ved skibbrud eller på anden måde) og føre dem med sig til begravelse ved kirken. En tredje mulighed kan belyses med et sagaeksempel: Erik den Rødes søn Thorstein havde slået sig ned i Vesterbygden langt fra Brattalid, men her udbrod pest og mange døde, deriblandt Thorstein selv. Hans sidste ønske var at blive ført til kirken, det vil sige Tjodhildes kirke på Brattalid, som dengang var Grønlands eneste. Det skete: »Thorstein og de andres lig blev ført til kirken i Eriksfjord, og der blev sunget over dem af præsterne«. Hvad nu end forklaringen på den grønlandske massegrav måtte være, så viser den i hvert fald, hvor vigtigt det var for dati-

dens mennesker at finde gravsted ved en fungerende kirke.

For Stöng-familierne må alt dette have været af største betydning, de boede jo kun 15 km fra helvedets port, hvor luerne lejlighedsvis slog igennem og mindede om, hvad der ventede syndige mennesker. Blandt vulkaner nød Hekla et særligt ry, der blandt andet kommer til udtryk i Herbert af Clairvaux' beskrivelse: »Den navnkundige ildkedel på Sicilien (Etna), som kaldes for skærsildens skorsten, hvortil fordømte menneskers sjæle bliver slæbt til brænding, er som en lille ovn i forhold til dette enorme helvede«. En afglans af denne berømmelse finder vi bevaret i navnet Hekkenfeldt (Heklafjeld) om det fjerne, mystiske bjerg, hvor heksene – som på Bloksbjerg – til bestemte tider samledes til møde med deres herre og mester.

Vilhjálmur Örn Vilhjálmsson

Hekla, som Olaus Magnus gengiver den på sit »Carta Marina« fra 1539.